

Pregledni naučni rad

Primljeno 29. 6. 2018, prihvaćeno za objavljivanje 1. 11. 2018.

Prof. dr. sc. Amrudin Hajrić

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

amrudin.hajric@gmail.com

O EKSTRALINGVISTIČKIM FAKTORIMA JEZIČKOG RASLOJAVANJA NA PRIMJERU ARAPSKOG JEZIKA

Rezime

Jezik prati čovjeka u vremenu i prostoru, ali i u svim njegovim socijalnim okruženjima i profesionalnim djelatnostima, pa se na njega odražavaju promjene te se raslojava po svim tim osnovama, budući da različita okruženja nameću različite varijante jezika kojim komuniciramo. U kojoj mjeri će doći do raslojavanja jezika zavisi od toga koliko su društva u kojima se jezik obistinjuje kompaktna i homogena u teritorijalnom i socijalnom smislu. Obzirom da je arapski jezik pokrivao i pokriva veliko geografsko prostranstvo, njegovo teritorijalno raslojavanje je prisutno i aktuelno još od perioda od kojeg ga je kroz historiju moguće pratiti, a dodatno će se intenzivirati sa širenjem arapsko-islamske države i, kasnije, kolonijalističkim osvajanjima koja su rezultirala političkim diferenciranjem te stvaranjem većeg broja samostalnih, a u nekim slučajevima i međusobno sukobljenih arapskih država.

Ključne riječi: arapski jezik, raslojavanje jezika, jezički varijeteti, faktori raslojavanja, vidovi raslojavanja

Uvod

Kao društveni fenomen koji je prisutan samo u ljudskim zajednicama, jezik se realizira u vremenu i prostoru, tako da je i jezičko ponašanje ljudi bitno određeno tim dimenzijama.

Jezik prati čovjeka gdje god se uputio ili nalazio. Prati ga u njegovim kretanjima i po horizontali i po vertikali, u vremenu i prostoru, ali i u svim njegovim socijalnim okruženjima i profesionalnim djelatnostima, pa se na njega odražavaju promjene te se raslojava po svim tim osnovama, budući da različita okruženja: teritorijalna, socijalna ili profesionalna nameću različite varijante jezika kojim komuniciramo. „Nijedan prirodni ljudski

jezik, bez obzira da li je normiran, nije homogen, tj. ne ostvaruje se kao potpuno jedinstvena cjelina ... Naime, svaki posebni prirodni ljudski jezik raslojava se zavisno od toga kakvu ima ulogu odnosno funkciju u društvu i kulturi, u komunikacijskim, interakcijskim i stvaralačkim procesima, o kojoj temi saopštava, ko njime govori ili piše, s kim, kada, gdje, i u kojoj prilici tj. situaciji ga upotrebljava, s kojim ciljem, u kojoj oblasti života, rada ili stvaralaštva, itd.“ (Radovanović, 1979:165-166)

U kojoj mjeri će doći do raslojavanja jezika i koliko će dijalekatski spektar biti uzak ili širok zavisi od toga koliko su društva u kojima se jezik obistinjuje kompaktna i homogena u teritorijalnom i socijalnom smislu. Što je teritorij manje ispresijecan geofizičkim preprekama (planinskim masivima, velikim vodenim površinama i sl.), što su različiti slojevi društva međusobno jače povezani i što je komunikacija među njima bolja i intenzivnija, to je i jezik manje izložen raslojavanju i dijalektizaciji. „Svi jezici se menjaju, ali ritam promena uglavnom zavisi od brzine kojom se menjaju društvene zajednice. U savremenom svetu, urbani idiomi se menjaju brže od seoskih govora ...“ (Bugarski, 1986:63).

Raslojavanja jezika mogu biti sinhronijska i dijahronijska. Jezički varijeteti sinhronijskog tipa rezultat su raslojavanja jezika usljed teritorijalnih, socijalnih, stilskih i drugih variranja jezika. Otuda na planu sinhronijskog raslojavanja govorimo o teritorijalnim, socijalnim, stilskim, individualnim i drugim jezičkim varijetetima.

Svaki jezik i svi njegovi varijeteti sinhronijskog tipa imaju i svoje različite dijahronijske varijante koje su rezultat njihovog diferenciranja usljed protoka vremena, svakovrsnih promjena koje se skoro svakodnevno dešavaju u svim sferama života i pomanjkanja komunikacije između različitih generacija jedne društvene zajednice iz objektivnih razloga, te podrazumijevaju različita historijska razdoblja svakog od tih varijeteta. „Nikad dve generacije ne nauče sasvim isti jezik, jer se jezik koji usvajaju nova pokoljenja uvek u nekim pojedinostima razlikuje od jezika njihovih neposrednih prethodnika.“ (Bugarski, 1986:60).

Neki autori dijahronijske jezičke varijante ne priznaju kao zasebne varijetete. Međutim, ono što se kao posljedica socijalnog raslojavanja, između ostalog, inače tretira kao međugeneracijski varijeteti, zapravo se može posmatrati i kao dijahronijske jezičke varijante čiji se govornici dobro razumijevaju ukoliko su baštinci

susjednih varijeteta, dok je ta razumljivost manja što su varijeteti kao tačke tog temporalnog dijalekatskog kontinuuma međusobno udaljeniji. To bi bio fenomen stepenaste ili kaskadne razumljivosti koja je prisutna i u slučaju teritorijalnog dijalekatskog kontinuuma.

Na tom tragu, za dijahronijske jezičke varijante možemo kazati da su one dionice puta kojim različiti sinhronijski varijeteti, prvenstveno teritorijalni i socijalni, krećući se različitim pravcima, stižu do tačke na kojoj su međusobno toliko izdiferencirani da se osamostaljuju kao zasebni jezici. Takav je slučaj s romanskim jezicima koji su se izrodili iz latinskog jezika, semitskim jezicima kao varijetetima prasemitske jezičke forme, itd.

Inače, granice među nestandardnim varijetetima nisu oštre i jasne, više su fluidne i uslovne, tako da ne možemo sa sigurnošću tvrditi koliko u nekom jeziku ima, npr., teritorijalnih i socijalnih varijeteta, dok je situacija sa stilskim i individualnim jezičkim varijantama u tom smislu nešto jasnija. S druge strane, standardni varijetet je lakše razgraničiti od nestandardnih, prvenstveno zato što se od njih razlikuje s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost. Standardni varijetet je prostorno neograničen, nadregionalan je i široko prisutan, prvenstveno u institucionalnom korištenju i formalnim komunikacijskim situacijama, mada se u svakodnevnom govoru ne ostvaruje uvijek u svojoj idealnoj kodificiranoj formi, dok su narječja regionalno obilježena. Standardni varijetet se od nestandardnih razlikuje i s obzirom na funkcionalnu zastupljenost. Naime, on je polifunkcionalan, dok su narječja monofunkcionalna. Standardni varijetet se uči u školi, a njegova upotreba obično obezbjeđuje prestiž i određene statusne povlastice, itd.¹

Jezik se, između ostalog, može podijeliti na njegovu standardnu (standardiziranu) i nestandardnu (nestandardiziranu) varijantu. Ako temu našeg rada, dakle jezičko raslojavanje, posmatramo u kontekstu ove podjele jezika, onda možemo kazati da su jezička raslojavanja pojava koja se više može vezati za nestandardnu varijantu. Međutim, i unutar standardne varijante postoje određene varijacije, kao što su: književni (beletristički) jezik, medijski (publicistički) jezik, jezik obrazovanja, znanstveni jezik, administrativni jezik, itd. To bi, prema klasifikaciji sinhronijskih varijacija, bili stilski varijeteti koji bi kao takvi trebali biti jedinstveni u svom domenu na cijeloj teritoriji koju pokriva dati

---

¹Zajednički standardni jezik Henry Swift definira kao jezik čovjeka po čijem govoru slušalac ne može prepoznati kraj iz kojeg akter potiče (Hafizović, 1994).

jezik, naspram kojih stoje teritorijalni, socijalni i individualni² varijeteti kao varijante nestandardnog jezika, od kojih su teritorijalni općenitiji od socijalnih i individualnih, zato što svaki teritorijalni varijetet podrazumijeva niz socijalnih i individualnih. Naime, govornik je prvo stanovnik određenog prostora, a zatim i pripadnik nekog društvenog sloja unutar tog geografskog prostora te baštinik posebnih govornih navika i jezičkih ponašanja.

U ovom radu, namjera nam je da u svjetlu onoga što smo o raslojavanju jezika općenito kazali pokušamo sagledati najizraženije faktore raslojavanja arapskog jezika i koliko brzo se to raslojavanje odvijalo u različitim historijskim periodima, te utvrditi koji tip raslojavanja je u slučaju arapskog jezika najzastupljeniji.

Faktori jezičkog raslojavanja i njegovi različiti vidovi

Kao osnovno obilježje ljudskih društvenih zajednica na jezik se odražavaju sva značajnija zbivanja i promjene u njima. Razvijanje i unapređivanje jezika neodvojivi je dio razvijanja i unapređivanja društva. Svaki napredak unutar zajednice vjetar je u leđa pozitivnim promjenama u jeziku, a vriedi i obrnuto.

Stanje jezika zapravo odslikava stanje društva u kojem je taj jezik aktuelan. Društva koja prate kretanja i zbivanja na svjetskoj sceni, te su na neki način dio svega toga obezbjeđuju svojim jezicima preduslove za razvijanje, obogaćivanje i, konačno, aktuelnost i opstanak. „Beživotnost jezika i njegova zaostalost te razvoj i procvat samo i jedino se dovode u vezu sa stanjem njegovih baštinka i njihovim udjelom u razmjeni ideja, naobrazbe te novih i naprednih saznanja na svjetskom nivou. Ako je njihov udjel u svemu tome značajan, pozitivno će se odraziti na jezik, a ako je neznatan ili ga nikako nema, jezik će stagnirati i zaostati. Jezik niti živi niti umire sam po sebi, nego jedno ili drugo doživljava shodno prilikama i okolnostima koje ga okružuju. Ako su te prilike i okolnosti bogate intelektualnim, kulturnim i znanstvenim aktivnostima, jezik će odmah snažno odreagovati. Ako je, pak, jezik lišen takvih aktivnosti, ostat će takav kakav jeste,

---

²Općenito uzevši, individualni varijetet podrazumijeva kompletan jezički repertoar nekog pojedinca i kao takav se smatra varijantom nestandardnog jezika. Međutim, uže shvaćen, idiolekt može podrazumijevati i individualni književnoumjetnički stil nekog pisca te se u tom slučaju uvrštava u varijante standardnog jezika.

te će nezalicama pružiti priliku da mu pripisuju zaostalost i beživotnost, a zapravo su zaostali i beživotni njegovi baštinici.“ (Bišr, 1999:54)

O međuuslovljenosti promjena u jeziku i društvu govorili su mnogi autori, među njima i Ranko Bugarski, koji smatra da dinamične društvene promjene svoje utjecaje na zbivanja u jeziku najneposrednije vrše u području leksike. (Bugarski, 1996). Naime, za sve nove pojave, fenomene i sadržaje u društvu potrebno je pronaći adekvatna leksička rješenja.³

Kako jezici prate i reagiraju na zbivanja u pripadajućim društvenim zajednicama kada je u pitanju njihov progres i napredak, odnosno stagnacija i nazadovanje, tako se na njih odražavaju i promjene u njima koje se manifestiraju kroz podjele među njihovim pripadnicima po različitim osnovama: teritorijalnim, socijalnim, itd. Tako su faktori koji uslovljavaju teritorijalno raslojavanje jezika zapravo isti oni koji su odgovorni za takovrsno razdvajanje njegovih baštinka.

Faktori teritorijalnog raslojavanja jezika i međusobnog fizičkog udaljavanja njegovih baštinka, kao što su veliki planinski masivi, ogromne vodene površine, teško prohodne pustinjske oblasti, itd., koji su otežavali uspostavljanje i odvijanje komunikacije među onima koji su se nalazili na krajnjim tačkama tih prostornih kontinuuma, manje su izraženi u modernom dobu zahvaljujući savremenim prijevoznim i komunikacijskim sredstvima koja te geofizičke prepreke relativiziraju i neutraliziraju. „Dijalekatske razlike mogu nastajati ili se mogu uvećavati zahvaljujući fizičkim... razgraničenjima, dok na njihovo smanjivanje, ili čak uklanjanje, posredno ili neposredno, djeluju nejezičke pojave, procesi i odnosi kao što su razvijenost saobraćaja na datom jezičkom terenu... postojanje sredstava za masovno informisanje (radio, televizija, novine)...“ (Radovanović, 1979:179)

Da bi došlo do teritorijalnog raslojavanja jezika i formiranja dijalekata nije neophodno da postoje gore pobrojane geofizičke prepreke. Dovoljno je u tom smislu da je dati jezik široko teritorijalno rasprostranjen i da njegovi baštinici žive na velikom geografskom prostoru. Naime, kad se neki jezik počne koristiti na velikom prostranstvu, kad mu se baštinici podijele u samostalne,

---

³ Jednaku važnost po zbivanja u jeziku trajno izloženom promjenama i izmjenama vanjezičkim okolnostima pridaje i ‘Abdulḡalīl ‘Abdurrahīm (‘Abdurrahīm, 1981)

međusobno neovisne i izolirane skupine, često povezane s baštinicima drugih različitih jezika, neizbježno je da se iz tog jezika iznjedri čitav niz različitih dijalekata koji se vremenom, shodno različitim okolnostima, međusobno udaljavaju, a u nekim slučajevima se i osamostaljuju u odnosu na jezik iz kojeg su se razvili. Naravno, u tom slučaju prisutna je ranije spomenuta kaskadna razumljivost koja podrazumijeva situaciju u kojoj se baštinici susjednih dijalekata dobro razumijevaju, dok je ta razumljivost manja što su dijalekti kao tačke tog dijalekatskog kontinuuma međusobno udaljenije, a u slučaju da su u susjedstvu takvog jezika njemu srodni jezici sporazumijevanje baštinika međusobno najudaljenijih varijeteta tog dijalekatskog kontinuuma može se odvijati teže nego njihovo sporazumijevanje sa baštinicima njima susjednih jezika ili njihovih dijalekata.

Razlike između teritorijalnih dijalekata su naročito velike i lahko se primjećuju ukoliko njihovi baštinici nisu savladali i usvojili književnu ili standardnu formu datog jezika kroz formalno obrazovanje.

Dijalekti koji se nađu u situaciji dijaspore smatraju se zasebnim teritorijalnim varijetetima koji se zbog geografskog diskontinuiteta razvijaju na način da u njima sa svakom novom generacijom imamo više riječi stranog jezika na čijoj su se teritoriji njihovi baštinici našli, a samim time rastu i poteškoće njihovog sporazumijevanja sa govornicima njihovog maternjeg jezika i njegovih drugih dijalekata.

Kao vid raslojavanja standardne jezičke varijante može se u ovom kontekstu spomenuti nacionalno obilježeno teritorijalno raslojavanje jezika, kao što je slučaj sa engleskim jezikom i njegovim britanskim, američkim, australskim i drugim varijantama, ili sa njemačkim jezikom i njegovim različitim varijetetima koji se koriste u Njemačkoj, Austriji, itd.

Prvi vid raslojavanja jezika svakako je bio onaj teritorijalni. Međutim, s razvojem civilizacije i društvenih zajednica težište je s teritorijalnog prešlo na socijalnu dimenziju raslojavanja, zato što je u današnjem svijetu društveni prostor u kojem se neko rađa i odrasta sve važniji od onog geografskog. Tako je ono što se posmatralo samo kao regionalni varijetet, u smislu da su njegovi baštinici smatrani samo stanovnicima određenog prostora, počelo funkcionirati kao niz socijalnih varijeteta onda kada je do izražaja došla socijalna diferencijacija. I Ibrāhīm Anīs, kad je u pitanju formiranje dijalekata, geografskoj izoliranosti kao uzroku takve

pojave dodaje i socijalnu izdiferenciranost (Anīs, 1995). To je stav i Otta Jespersena, koji tvrdi da najvažniji uzrok raspadanja jezika na narječja nije čisto geografski, već pomanjkanje komuniciranja iz bilo kojeg razloga (Jespersen, 1970).

Ljudi su se unutar društvenih zajednica, još od njihovog nastanka – u početku je to bilo manje izraženo a kasnije sve više i više – diferencirali po različitim osnovama. Osim biološki zadatih razlika među njima vezanih za spol i životnu dob, ljudi su se počeli međusobno razdvajati i statusno, odnosno prema profesiji kojom se bave i posljedično, njihovom socioekonomskom statusu, a kasnije i prema stepenu naobrazbe. Obrazovanje smo među faktorima socijalnog raslojavanja društvenih zajednica spomenuli na posljednjem mjestu ne zbog toga što je najmanje bitan, naprotiv, to je jedan od najznačajnijih činilaca u ovom kontekstu, imajući u vidu da od njega zavisi čime će se čovjek u životu baviti i kakvog će socioekonomskog statusa biti, nego zbog činjenice što su se ljudi po toj osnovi najkasnije počeli diferencirati.

Spolno raslojavanje jezika najčešće se dovodi u vezu s postojanjem različitih društvenih uloga namijenjenih jednom ili drugom spolu, a osim toga, odstupanja između jezičkih varijeteta koje koriste muškarci, odnosno žene, uslovljena su i „različitim leksičkim poljima zastupljenim u govoru jednih i drugih, zatim razlikama na fonetsko-fonološkom i prozodijskom planu, ekspresivnim intonacijama“ (Katnić-Bakaršić, 1999:20), itd. Naime, muškarci će, više nego žene, u svom leksičkom repertoaru imati riječi iz oblasti sporta, automobilizma, pitanja vezanih za oružje, itd., dok će žene u većoj mjeri nego muškarci vladati riječima koje se tiču odjeće, obuće, prehrambenih namirnica, nijansi boja, itd., kao što je kod njih prisutno i duljenje vokala kao vid emotivnog reagiranja na temu govora.

Faktori raslojavanja jezika po osnovi životne dobi očituju se u diferenciranim interesiranjima i tendencijama različitih generacija unutar društvenih zajednica, te drugačijim ambijentima i okolnostima u kojima odrastaju i žive, što za posljedicu ima situaciju u kojoj u jednoj jezičkoj sredini postoji više različitih i u određenoj mjeri međusobno otuđenih generacija baštinika čije se jezičke varijante u nekim aspektima razlikuju. Raslojavanje jezika po ovoj osnovi najjasnije se odražava u leksici i vokabularu koji koriste mladi, odnosno dominantna društvena skupina i starije generacije. Tako „neki leksemi koji su bili žargonski ili kolokvijalno markirani u mladosti sadašnje generacije starijih

pripadaju sferi neutralne leksike u generaciji dominantne skupine, a slično se može promatrati i zastupljenost arhaizama i neologizama kod svake skupine, a s tim u vezi i određene promjene i razlike.“ (Katnić-Bakaršić, 1999:21)

Statusna raslojavanja, odnosno raslojavanja po osnovi profesije, socioekonomskog statusa i stepena naobrazbe kao vidovi socijalnog raslojavanja jezika na neki su način međusobno povezana. Naime, takve okolnosti uslovljavaju postojanje različitih društvenih staleža, jer od stepena naobrazbe i, posljedično, profesije kojom se baštinici bave u velikoj mjeri zavisi i njihov socioekonomski status, društvo i ambijent u kojem će se kretati i, u konačnici, varijetet kojim će se koristiti.

Ako standardni jezik zamislimo na jednom, užem kraju spektra njegovih varijacija koji se dalje širi preko nestandardnih formi, teritorijalnih i još više socijalnih varijeteta, na njegovom drugom kraju nalazimo individualne jezičke varijante ili idiolekte kao posljedicu individualnog raslojavanja jezika. Naime, obzirom da se društvena zajednica sastoji od individua ili pojedinaca, svaki socijalni varijetet podrazumijeva niz idiolekata kao kompletnih jezičkih repertoara pojedinaca koji su odraz različite upotrebe jezika u pogledu diferenciranih leksičkih rješenja, drugačije pozicioniranih naglasaka i intonacija, boje glasa, tempa govora, glasovne realizacije pojedinih fonema, itd. Zapravo su u individualnoj jezičkoj varijanti ili idiolektu sadržana obilježja varijeteta svih grupacija kojima data individua pripada po različitim osnovama. „Tako, npr., mi na osnovu jezičkih osobenosti o svom sagovorniku po pravilu saznajemo ili sudimo ko je (nama poznata ili opšteprestižna ličnost), kojoj profesionalnoj grupaciji pripada, kakvo obrazovanje i koliko obrazovanja ima, iz kojeg je govornog područja, iz kojeg društvenog sloja, kojeg je pola i dobi, kakve psihičke konstelacije, kakvih intelektualnih moći, itd.“ (Radovanović, 1979:178)

Individualno raslojavanje je, kao i teritorijalno, bilo aktuelno još od najranijih vremena, prije socijalnog raslojavanja i njegovih različitih vidova.

Stilsko raslojavanje jezika je, kako smo već kazali, specifikum standardne jezičke forme i produkt je okolnosti i ambijenata u kojima se jezik počeo upotrebljavati s razvojem novih disciplina i profesija. Naime, jezik je u početku imao samo funkciju uspostavljanja osnovne komunikacije među ljudima, međutim, s razvojem ljudskog društva, s povećanjem ljudskih potreba i,

posljedično, pojavljivanjem različitih disciplina i novih domena primjene jezika, spektar njegovih funkcija i načina upotrebe se proširio, tako da, osim osnovnog komunikacijskog stila ili načina upotrebe jezika, danas možemo govoriti i o njegovoj upotrebi u novinarstvu, književnoj umjetnosti, administraciji, znanosti, obrazovanju, itd., te o njegovim različitim stilovima specifičnim za svaki od pobrojanih domena njegove primjene: publicistički, beletristički, administrativni, znanstveni, obrazovni, itd.

Faktori raslojavanja arapskog jezika i diferenciranje njegovih varijeteta

Predstava o nekom jeziku u određenom historijskom periodu stiže se uz pomoć na njemu zabilježene i do nas prenesene baštine ili usmene tradicije ovjerene vjerodostojnim dugovremenim trajanjem. U kontekstu teme kojom se u ovom radu bavimo slobodni smo, na osnovu ono malo informacija kojima raspolazemo o prijeislamskom arapskom jeziku i njemu pripadajućem civilizacijskom krugu, kazati da su svi preduslovi za njegovo teritorijalno raslojavanje bili ispunjeni. Naime, njegovi baštinci su bili široko teritorijalno rasprostranjeni i živjeli su unutar skupina koje su zbog teško prohodnih pustinjskih područja međusobno rijetko i otežano komunicirale, a kako smo to ranije već kazali, kad se neki jezik počne koristiti na velikom prostranstvu i kad mu se baštinci podijele u više samostalnih, međusobno udaljenih i izoliranih skupina od kojih su neke geografski povezane s baštinicima drugih različitih jezika, neizbježno je da iz tog jezika nastane čitav niz različitih narječja koja se vremenom, pod djelovanjem različitih faktora i okolnosti, međusobno udaljavaju, a u nekim slučajevima se i osamostaljuju u odnosu na jezik iz kojeg su se razvila. To se, npr., dogodilo prasemitskom jeziku iz kojeg je nastao čitav niz narječja, odnosno semitskih jezika, zatim latinskom jeziku, iz kojeg su se prvenstveno kao narječja, a kasnije i kao samostalni idiomi, razvili romanski jezici, itd.

Dogodilo se to, dakle, i prijeislamskom arapskom jeziku, čija su mnogobrojna narječja bila svojstvena različitim arapskim plemenima, s tim da se u njegovom slučaju narječja kao zasebni jezici nisu osamostalila, a to bi u suprotnom bilo sasvim izvjesno, zahvaljujući činjenici da je na njemu spuštena posljednja Božija Objava, što je jedna od okolnosti zahvaljujući kojima se jezici mogu oduprijeti gore spomenutim procesima. Kur'an je kao

posljednja Božija Objava održao predislamska arapska narječja na okupu, a njihove baštinike u okrilju istoga jezika, ali ih nije, kako se možda moglo očekivati, ujedinio u jednu formu. To mu, ispostaviti će se, i nije bio cilj, budući da je njegovim objavljivanjem na „sedam harfova“, pod kojima se najvjerojatnije podrazumijeva više različitih varijanti književnog arapskog jezika na kojem je Kur'an objavljen, a koje se dovode u vezu s više različitih predislamskih jezika ili narječja arapskih plemena, zapravo afirmirao nekoliko tih narječja.

Ovdje nije suvišno prisjetiti se podjele predislamskih arapskih plemena, koja ujedno odgovara i podjeli samih narječja, budući da se broj predislamskih narječja arapskog jezika može približno izjednačiti s brojem plemena. Arapi se općenito dijele na *Adnanije* i *Kahtanije*. Posljednja od dvije spomenute odrednice podrazumijeva arapska plemena južnog dijela Arabijskog poluotoka, odnosno područja današnjeg Jemena. Najznačajnija među tim plemenima su Ĥimyar, Ġassān, Laḥm, 'Azd, Kinda, Ṭay', itd., od kojih su neka emigrirala prema sjeveru i nastanila se na području Sirije i Iraka. S druge strane, *Adnanije* su Arapi sjevernog i centralnog dijela Arabijskog poluotoka, tačnije oblasti Tihame, Nedžda i Hidžaza, a nazivaju se još i *me'addijskim* ili *nizar(ij)skim* plemenima. Najznačajnija među njima su ona plemena na osnovu čijih je narječja kasnije normiran i standardiziran književni arapski jezik, a to su: Qays, Tamīm, 'Asad, Huḍayl, Kināna i Qurayš. Poseban kuriozum predstavlja pleme Ṭay', koje se svrstava među kahtanijska plemena, a narječje mu sudjeluje u standardiziranju književnog arapskog jezika (Hajrić, 2016).

Takva situacija se zadržala i u prvom islamskom dobu, a kasnije se i dodatno usložnila u okolnostima ratnih osvajanja i širenja arapsko-islamske države, imajući u vidu da su tada baštinici različitih narječja arapskog jezika bili još više prostorno udaljeni, u nekim slučajevima razdvojeni geofizičkim preprekama i bez čestih prilika za međusobno susretanje, pored toga što su se našli na prostorima i u susjedstvu baštinika različitih stranih jezika čiji se utjecaj i trag vremenom počeo osjećati u njihovim vernakularima. Naime, iako je arapskom, kao jeziku dominantne skupine i jeziku svete Knjige koju je prigrlio veliki dio domicilnog stanovništva, bilo suđeno da većinu zatečenih jezika nadvlada i potisne, shodno zakonima interakcije i sam je pretrpio određene utjecaje.

Uprkos savremenim prijevoznim i komunikacijskim sredstvima koja relativiziraju i neutraliziraju prostornu udaljenost

između različitih skupina baštinka arapskog jezika i njegovih narječja, posljedice teritorijalnog raslojavanja i dalje se intenzivno osjete, na čemu možda treba zahvaliti političkoj razjedinjenosti arapskog svijeta kao posljedici prisustva različitih kolonijalnih sila na različitim prostorima arapskog civilizacijskog kruga.

Dok je predmet teritorijalnog raslojavanja jezik u cjelini, i to njegova nestandardizirana forma, kako smo to već ranije naglasili, do socijalnog raslojavanja dolazi unutar svakog od teritorijalnih varijeteta, budući da su oni općenitiji i da podrazumijevaju niz sociolekata. Kako je teritorijalno raslojavanje intenzivnije što je jezička zajednica prostorno rasprostranjenija, tako je i socijalno raslojavanje sa svim svojim podvrstama (statusno, spolno, raslojavanje po osnovi starosne dobi i stepena naobrazbe) primjetnije što je posmatrana skupina veća. U malim zajednicama, kakva su bila predislamska arapska plemena, statusne razlike među njihovim pripadnicima kao faktor statusnog raslojavanja jezičkih varijeteta nisu bile mnogo izražene. Kao prvo, o stepenu naobrazbe kao faktoru statusnog socijalnog raslojavanja unutar predislamskih arapskih plemena, naravno, ne možemo govoriti, međutim, znamo da je u tim zajednicama postojao povlašteni društveni sloj sastavljen od imućnih trgovaca u urbanim sredinama, odnosno velikih stočara u beduinskim plemenima, s tim da je njihova komunikacija sa pripadnicima nižeg društvenog sloja koji su im, uglavnom, pružali različite vrste usluga bila svakodnevna, tako da do neke značajnije diferencijacije jezičkih varijanti kojima su se služili nije moglo ni doći. Vremenom su se njihove zajednice povećavale, a shodno tome rastao je i broj društvenih slojeva, kao što se produbljivao i jaz među njima. To je rezultiralo pomanjkanjem komunikacije među njima, što je osnovni preduslov raslojavanja jezika, o bilo kojem njegovom vidu da govorimo.

Ako se prisjetimo manifestacija spolnog raslojavanja jezika (razlike u leksičkom repertoaru žena i muškaraca, razlike u njihovim ekspresivnim intonacijama, itd.), možemo pretpostaviti da ono u slučaju predislamskog arapskog jezika nije bilo izraženo u mjeri u kojoj je to danas slučaj. Naime, život je u tom periodu bio mnogo jednoličniji i monotoniji nego što je bio godinama poslije ili danas. Životni sadržaji nisu bili raznovrsni u mjeri u kojoj je to danas slučaj, tako da odstupanje između žena i muškaraca u vladanju različitim leksičkim repertoarima nije bilo izraženo. Nisu, npr., bili razvijeni sportovi kao oblast koju danas bolje poznaju i o kojoj mogu više kazati muškarci. Ratni sukobi su bili aktuelni pa je

i oružje bilo prisutno, ali je ono u toj mjeri bilo oskudno, primitivno i kao takvo svima dostupno, da je teško pretpostaviti da nije bilo poznato i ženama. Isti je slučaj i sa životnim namirnicama, odjeći, obući i bojama za koje vrijedi uvjerenje da ih žene danas bolje poznaju, s tim da se u ovom slučaju treba prisjetiti činjenice da su u trgovačkim pohodima ka Šamu i Jemenu radi kupovine ili prodaje, između ostalog, i gore pobrojanih životnih potrebština, zapravo, učestvovali muškarci, a ne žene, tako da nije neosnovano pretpostaviti da su ih muškarci, ako ne bolje od žena, a onda jednako dobro poznavali kao i one.

Naravno, sa širenjem arapsko-islamske države te razvojem i unapređivanjem arapsko-islamskog društva, takovrsni životni sadržaji su proširivani i obogaćivani, tako da su razlike između jezičkih varijanti kojima su se služile žene, odnosno muškarci, postajale sve jasnije i vidljivije u pogledu njihovih tim sadržajima pripadajućih leksičkih repertoara.

Za razliku od predislamskog arapskog društva kao cjeline, njegove manje organizacione jedinice, kao što su plemena i unutar njih porodice, bile su kompaktnije i homogenije. Različite generacije unutar plemena i porodica nisu se međusobno diferencirale po osnovi različitih interesiranja i tendencija. Nije postojala izražena razlika između svijeta djece, svijeta omladine te svijeta odraslih i starijih osoba. Svi su se kretali, odrastali i živjeli u istim ambijentima i okolnostima, tako da do jasnijeg raslojavanja jezika po osnovi životne dobi nije moglo ni doći.

Naravno, kao i u slučaju spolnog raslojavanja jezika, sa širenjem i unapređivanjem arapsko-islamskog društva, koje je rezultiralo za nas u ovom kontekstu relevantnim uvođenjem i razvijanjem obrazovnog sistema, mlađe generacije su počele sve više vremena provoditi u društvu svojih vršnjaka izvan porodice, a kasnije i izvan plemena, te je vremenom došlo do diferenciranja među različitim generacijama pripadnika društvene zajednice, a samim time i do postepenog raslojavanja jezika po toj osnovi, da bi to u savremenom dobu, kao što je slučaj i sa bilo kojim drugim jezikom, postalo dosta izraženo.

Kazali smo da su među varijetetima nestandardne jezičke forme najopćenitiji oni teritorijalni, budući da su geografski najrasprostranjeniji te da podrazumijevaju niz sociolekata kao varijeteta po različitim osnovama izdiferenciranih društvenih slojeva.

Svaki vid raslojavanja jezika je izraženiji što je posmatrana skupina veća i teritorijalno rasprostranjenija. Otuda, što je prostor na kojem je neki jezik prisutan širi, to je i broj njegovih teritorijalnih varijeteta veći. Nadalje, što je skupina baštinka teritorijalnih varijeteta veća, to su sociolekti unutar svakog od njih brojniji, a što su brojniji baštinici socijalnih jezičkih varijanti, utoliko je i broj njihovih idiolekata veći, a razlike među njima izraženije.

Individualno raslojavanje arapskog jezika je, kao i teritorijalno, bilo aktuelno još od najranijih vremena. Međutim, ako se idiolekti kao kompletni jezički repertoari pojedinaca prepoznaju i kroz obilježja varijeteta svih grupacija kojima data individua pripada po različitim osnovama, onda moramo kazati da u prijeislamskom periodu i nisu bili izraženi u mjeri u kojoj je to bio slučaj kasnije i danas, zato što su njima pripadajuće društvene zajednice u dobroj mjeri bile kompaktne, homogene i bez podjela među njihovim pripadnicima po osnovu različitih nivoa naobrazbe, pripadnosti različitim profesijama, itd. Prema tome, razlike između idiolekata kao individualnih jezičkih repertoara očitovale su se kroz različite glasovne realizacije pojedinih fonema, drugačije pozicionirane intonacije i naglaske, boju glasa, tempo govora, i tome slično.

S druge strane, idiolekti su kao individualni književnoumjetnički stilovi bili jako zastupljeni u predislamskom periodu. Naime, prisjetit ćemo se da je u tom periodu bilo veoma razvijeno usmeno pjesništvo, te da je postojao veliki broj pjesnika od kojih je svaki imao i gradio njemu svojstven stil po kojem je bio prepoznatljiv, što će kasnije, s obogaćivanjem kulturne scene u arapskom svijetu te unapređivanjem postojećih i uvođenjem novih književnih rodova, biti mnogo izraženije i prepoznatljivije.

Stilsko raslojavanje, kao vid diferenciranja standardne jezičke forme, dovodi se u vezu s različitim formalnim okolnostima u kojima se jezik upotrebljava: uprava i administracija, mediji, područje znanosti, obrazovni proces, književno stvaralaštvo, itd.

Od funkcionalnih jezičkih stilova kao izdanaka ove vrste raslojavanja jezika u predislamskom periodu je, iako ograničen samo na jedan književni rod, bio prisutan književni ili beletristički stil. Pojavljivanje administrativnog stila pratilo je uspostavljanje arapsko-islamske države i njenog administrativnog aparata, a posebno nakon što je taj aparat s uvođenjem dinastijskog oblika vladavine počeo da poprima danas poznatu formu državne uprave.

S razvojem i unapređenjem znanstvene misli te, posljedično, pokretanjem obrazovnog procesa, arapski jezik, pored osnovne komunikacijske funkcije i njoj pripadajućeg stila te ranije spomenutog u upravi i administraciji prepoznatljivog načina upotrebe jezika, dobija još dvije funkcije, funkciju jezika nauke i funkciju jezika obrazovanja koje, naravno, prate za njih karakteristični funkcionalni stilovi. Posljednji među navedenim funkcionalnim stilovima kao izdancima stilskog raslojavanja standardne forme arapskog jezika jeste onaj medijski, budući da su mediji, posebno neki među njima, relativno novijeg datuma i obilježje savremenog doba, te da je funkcija unutar njih i za taj ambijent prepoznatljiviji stil posljednje što je arapski jezik u tom smislu poprimio.

Zaključna razmatranja

Postoji više različitih vidova raslojavanja jezika uslovljenih mnoštvom različitih faktora i okolnosti, kao i za njih karakterističnih jezičkih varijeteta. Neki od tih faktora su spontani i prirodni zadati, kao što su različite geofizičke prepreke, pripadnost različitim spolovima ili uzrastima te govorni aparati koji proizvode različite intonacije, boje glasa ili različito artikuliraju pojedine foneme, a neki su vještački i posljedica odnosa među ljudima, kao što su, npr., različit stepen naobrazbe te, posljedično, pripadnost različitim profesijama i staležima unutar društvene zajednice.

Imajući u vidu da su geofizičke prepreke i različite predispozicije govornih aparata kao pretpostavke teritorijalnih i individualnih diferencijacija među jezičkim varijetetima, kao i razlike među ljudima po osnovu pripadnosti različitim spolovima i životnim dobima, postojale prije nego što su se ljudi počeli međusobno dijeliti i diferencirati prema stepenu naobrazbe te pripadnosti različitim profesijama i društvenim staležima, teritorijalno, individualno, spolno i generacijsko raslojavanje jezika je prethodilo onom socijalno-statusnom i, kasnije, stilskom. Naime, značajnija odstupanja u jezičkoj realizaciji, koja se ne dovode u vezu s pripadnošću različitim spolovima i životnim dobima te različitim predispozicijama govornih aparata, prvo su se počela primjećivati među onima koji ne dijele isti geografski prostor unutar jednog jezičkog areala, a tek poslije, s razvojem civilizacije i različitim domenama ljudskog društva, i među onima koji nemaju isti

stepen naobrazbe te ne pripadaju istoj profesiji i društvenom staležu.

Na isti način se u ovom kontekstu može posmatrati i arapski jezik i njemu pripadajuće govorno područje. Naime, obzirom da je arapski jezik pokrivaio i pokriva veliko geografsko prostranstvo ispresijecano svojevrsnim geofizičkim preprekama, njegovo teritorijalno raslojavanje je prisutno i aktuelno još od perioda od kojeg ga je kroz historiju moguće pratiti. Različita arapska narječja su se u okolnostima ograničenog komuniciranja među njihovim baštinicima razvijala na različite načine i u različitim pravcima. Jedna su, zaštićena surovim uvjetima života u pustinji, sačuvala čisti i izvorni arapski jezik, dok su se druga, kao varijeteti urbanih sredina, razvijala i mijenjala shodno utjecaju koji su na njih imali jezici baštinika s kojima su njihovi govornici dolazili u dodir.

Sa širenjem arapsko-islamske države govornici različitih varijeteta arapskog jezika su se našli na međusobno još udaljenijim tačkama tog prostornog kontinuuma te u susjedstvu baštinika različitih stranih jezika, što je razlike među njima dodatno povećalo, budući da je arapski, premda jezik osvajača, u interakciji s različitim jezicima pokorenih naroda i sam trpio određene utjecaje koji su na različitim prostorima ostavljali različit trag u njegovim različitim narječjima.

Teritorijalnom raslojavanju arapskog društva i njemu pripadajućih različitih jezičkih varijanti još više su doprinijela kolonijalistička osvajanja i prisustvo drugačijih kolonijalnih sila i njihovih jezika na različitim prostorima arapskog jezičkog areala. Naime, posljedica takvih okolnosti bilo je političko diferenciranje te stvaranje većeg broja samostalnih, a u nekim slučajevima i međusobno sukobljenih arapskih država, kao i pokretanje velikih migracijskih procesa prema zemljama Zapadne Evrope, što je jaz između teritorijalno podijeljenih skupina arapskog društva i njihovih jezičkih varijeteta povećalo i produbilo. Međutim, iako dubok i prostran, taj jaz je još uvijek premostiv zahvaljujući jedino činjenici da su baštinici arapskog jezika i njegovih različitih narječja, u najvećem broju, sljedbenici iste vjere i na tom jeziku izražene posljednje Božije objave koji ih još uvijek drže na okupu i u okrilju istog jezika.

Pored teritorijalnog i politički obilježenog raslojavanja arapskog jezika, a imajući u vidu da je prema savremenim istraživanjima i najnovijim procjenama blizu 40% populacije arapskog svijeta nepismeno, u značajnoj mjeri je unutar arapskog

govornog područja izraženo i diferenciranje prema stepenu naobrazbe i s njim povezano profesionalno i socijalno-statusno raslojavanje. Iako je, naravno, podvojenost između standardne i nestandardne forme bilo kojeg jezika, kao i između različitih nestandardnih jezičkih varijeteta prirodna pojava, u slučaju arapskog jezika ona je tako izražena, između ostalog, i zbog tako široko rasprostranjene nepismenosti. Naime, dok se s kolokvijalnom varijantom arapskog jezika čovjek upoznaje spontano na ulici i u kući, standardnim ili književnim arapskim jezikom dobro mogu ovladati samo oni koji prođu kroz sistem obrazovanja i koji, zahvaljujući opismenjavanju, bivaju u stanju pratiti medije i čitati literaturu. Dakle, kroz formalno obrazovanje čovjek ovladava standardnim arapskim jezikom, ali se dovodi i u situaciju da, susrećući se kroz školovanje i s nekim drugim jezicima, počne prednost davati i vrlo često upotrebljavati neki strani jezik, uglavnom onaj s kojim je na te prostore došao kolonizator, što se dešava mnogim mladim ljudima u arapskom svijetu danas. Otuda obrazovanje u slučaju nekih Arapa može, na neki način, biti mač s dvije oštrice, iako opismenjavanje, u šta ne može biti sumnje, nema alternative.

Literatura

- ‘Abdurrahīm, ‘A. (1981). *Luġa al-Qur’ān al-Karīm*, Aman, Maktaba al-risāla al-ḥadīṭa.
- Anīs, I. (1995). *Fī al-lahaġāt al-‘arabiyya*, Kairo, Maktaba al-anġlū al-miṣriyya.
- Anīs, I. (1960). *Mustaqbal al-luġa al-‘arabiyya al-muštarika*, Kairo, Ma‘had al-dirāsāt al-‘arabiyya al-‘āliyya.
- Ayyūb, ‘A. (1968). *Al-‘Arabiyya wa lahaġātuhā*, Kairo, Maṭābi‘ siġill al-‘Arab.
- Badurina, L.; *Jezično raslojavanje i tipovi diskursa*, Zagrebačka slavistička škola, www.hrvatskiplus.org, preuzeto 12. 12. 2017. god.
- Bišr, K. (1999). *Al-Luġa al-‘arabiyya bayna al-wahm wa sū’ al-fahm*, Kairo, Dār Ġarīb.
- Bugarski, R. (1986). *Jezik u društvu*, Beograd, Prosveta.
- Hafizović, M. (1994). *Lingvističko djelo Ibrahima Anisa*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka.
- Hajrić, A. (2016). *Kur'an kao standard arapskog jezika*, Sarajevo, El-Kalem i Fakultet islamskih nauka u Sarajevu.

- Jespersen, O. (1970). *Čovječanstvo, narod i pojedinac s lingvističkog aspekta*, Sarajevo.
- Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*, Budimpešta, Open Society Institute (Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program).
- Mićanović, K.; *Jezik kao prostor varijeteta*, Zagrebačka slavistička škola, www.hrvatskiplus.org, preuzeto 27. 11. 2017. god.
- Radovanović, M. (1979). *Sociolingvistika*, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod.

*Professional paper***STRATIFICATION OF THE ARABIC LANGUAGE**

Amrudin Hajrić, PhD

Abstract

Language accompanies people in time and space, but also in all their social environments and professional activities, which affects the language and leads to its stratification based on all these grounds, since various environments impose different language varieties we use to communicate. The extent to which a language is stratified is conditioned by the extent to which the society using the language is compact and homogeneous in territorial and social terms. As the Arabic language has covered a huge geographic space, its stratification has been present since it can be traced, but it was further intensified with the expansion of the Arab-Islamic country and later the colonial conquests resulting in political differentiation and the creation of a larger number of independent, and in some cases also, mutually warring Arab countries.

Keywords: the Arabic language, language stratification, language variety, factors of stratification, types of stratification

د. عمروالدين خيريتش - كلية الدراسات الإسلامية - جامعة سرايفو

العوامل غير اللغوية للتوزع اللغوي - اللغة العربية نموذجاً

ملخص

تتبع اللغة الإنسان في الزمان والمكان، وكذلك في بيئته الاجتماعية وأنشطته المهنية جميعها. فتنعكس عليها تغييرات فتوزع على مستويات مختلفة من خلال تلك الأسس مع الأخذ في الاعتبار بأن محيطاته الاجتماعية المختلفة تفرض مستويات مختلفة للغة في الاستخدام والاتصال اللغوي.

وإلى أي حد سيصل إلى توزع اللغة يعتمد على اتحاد المجتمع وانسجامه من حيث البعد الاجتماعي الذي يستخدم فيه لغة. وعلماً بأن اللغة العربية تغطي رقعة جغرافية واسعة فتوزعها الإقليمي موجود ونشط منذ فترة يمكن متابعتها تاريخياً، واستمر مع انتشار الدولة العربية الإسلامية والفتوحات الاستعمارية التي نتج عنها تمايز سياسي وتكوين عددٍ من الدول المستقلة، وفي بعض الحالات، تكوين الدول العربية المتنازعة فيما بينها.

الكلمات الأساسية: اللغة العربية، توزع اللغة، الاختلافات اللغوية، عوامل التوزع، أنماط التوزع